

Az indogermán hangtan mai állásáról.

(Bemutatva az 1893. jan. 23-iki akadémiai ülésen.)

Nincs még nyolczvan éve, hogy az indogermán összehasonlító nyelvtudomány megalapítója, Bopp Ferencz, kiadta első munkáját (*Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech., lat., pers. und germ. Sprache*, 1816), s emez aránylag rövid idő alatt az akkor életre kelt tudomány a fejlődésnek valóban bámulatos fokát érte el. Már a Bopp-tól Schleicher-ig terjedő korszak is rendkívül sokat végzett a rokon nyelvek összehasonlítása, közös vonásaik kifejtése és rendszerbe foglalása, az egyes nyelvek sajátosságainak az alapnyelvből való megmagyarázása, s mindezek mellett egyúttal a nyelvészeti módszer tökéletesítése körül, — Schleicher óta pedig még fokozottabbá vált a tevékenység mindez irányokban. Joggal mondták Schleicher nagy művéről (*Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 1. kiad. 1861, 4. kiad. 1876), hogy korszakot befejező és korszakot megnyitó munka volt. Valóban új korszakba lépett azóta az indogermán nyelvtudomány s az új munkásság, mely egyszerre több oldalról indult meg s gyakran élénk viták közepett folyt, tetemesen átalakította e tudomány egészét. Schleicher összefoglaló művének ma jórészt csak történeti értéke van már s helyét egy másik munka van hivatva betölteni: az újabb nyelvtudományi mozgalmak egyik vezérférfiának, Brugmann Károlynak *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (I. 1886., II. 1889—1892) című műve, melynek csak a minap fejeződött be második része s a mely, mint szerzője mondja, szintén visszapillantást akar engedni a végzett munkára és kitekintést a végzendőre (I. k. VI. l.). Ily körülmények közt talán ép időszerű lesz, ha mi is számot vetünk az indogermán összehasonlító nyelvtudomány fejlődésének újabb mozzanataival

s ha vázlatosan feltüntetjük, miben változott meg újabban a képe annak a tudománynak, mely az indogermán nyelvtörzs nyolcz ágának, az árja (ind és iráni), örmény, görög, albán, itáliai, kelta, germán és balti-szláv (lituszláv) nyelveknek összehasonlításán épült fel.

Az újabb kutatás első sorban és főképen a hangtan terén idézett elő nevezetesebb átalakulást. Több körülmény működött közre ez átalakulás létrehozásán. E tényezők közül főfontosságúnak tartom — bár e fontosságot tekintélyes részről kétségbe vonták — annak az elvnek a kimondását és következetes szemmel tartását, hogy a hangváltozások törvényszerűen folynak le, még pedig oly törvények szerint, a melyek alól nincsen kivétel. Elismerjük, hogy a hangváltozások törvényszerűsége nem egy a természeti jelenségek törvényszerűségével, elismerjük, hogy ama tétel helyességét nem lehet teljes inductio útján bebizonyítani, — de az elv helyes volta mellett szól az a tény, hogy alkalmazása óta nagy mértékben csökkent az előbb megmagyarázatlan «kivételek» száma s a látszólagos szabálytalanságok nagy mennyiségére megfejtést leltek. És még ha nem is akarnók elismerni ama tétel elméleti helyességét, azt nem tagadhatjuk, hogy mint methodikus elv nagyot lendített az indogermán hangtan fejlődésén.

Az elmélet és gyakorlat itt is kölcsönhatással voltak. Amaz elvet ép azért lehetett oly határozottsággal kifejezni, mert a kutatás tapasztalati eredményei számos esetben kimutatták jogosultságát. A régi nyelvtudomány fennmaradt «kivételei» és «rendhagyóságai» lassanként elenyésztek a behatóbb kutatás fényénél. E tekintetben főleg Verner Károly dán nyelvtudós híres hangtörvénye adott a kutatásnak rendkívüli ösztönzést, az a törvény, mely a Grimm Jakab felfedezte germán «hangmozdítás» (*lautverschiebung*) látszólagos kivételeit egyszerű és világos, de ép azért meggyőző módon magyarázta meg (Kuhn-féle *Zeitschr. für vergl. Sprachforschung* 1876. XXIII. 97; v. ö. *Grimm törvénye* című munkám [1888] 19—26. lapjait). Verner magyarázatának értéke azonban nemcsak abban áll, hogy ama konkrét eseteket megfejtette, hanem abban is, hogy világos példáját adta annak, hogy az úgyn. kivételek gyakran csak több hangtörvény kereszteződésén alapúlnak, — az indogermán hangtanra nézve pedig ama fejtegetés azért is kiváló ha-

tással volt és van, mivel rámutatott az a c c e n t u s n a k rendkívüli fontosságára.

Verner fölfedezésével körülbelül egy időben az indogermán hangtan egyéb pontjai is új világításban tűntek fel. Az úgy-n. palatalis-törvény felfedezése, a szótagképző liquídák és nasalisok elmélete, a hangzó-sorok (*ablaut*) új felfogása, mely a hangzó-fokozás helyébe a hangzó-gyengülést tette, a gutturalis-sorok többféleségének kimutatása: mindezek tetemesen megváltoztatták az indogermán hangrendszer képét.

A következőkben azon leszünk, hogy röviden számot adjunk e főbb elméletek történeti fejlődéséről,¹⁾ hogy vázlatos képét adjuk a rájuk vonatkozó vitáknak s hogy némi megállapodásra jussunk a vitás pontokat illetőleg.²⁾

I.

A vocalisok.

Az indogermán ősnyelv magánhangzórendszerének elemeire nézve Bopptól kezdve egész a 70-es évekig meglehetősen egyértelműség állott fenn. A szanszkrit nyelvnek tanulmányozása adott lételt az idg. összehasonlító nyelvtudománynak s így e tudománynak története is érthetővé teszi, hogy első művelői az ó-ind nyelv vocalismusa alapján szerkesztették meg az idg. ősnyelv magánhangzórendszerét. Hisz jó ideig magát a szanszkrit nyelvet egyenesen az ősnyelvnek tartották s mikor később be is látták e felfogás tarthatlanságát, még mindig oly nagy volt ama nyelv tekintélye, hogy a nyelvtan számos pontjára nézve nem is látták szükségesnek annak külön bebizonyítását, hogy az ind nyelvi jelenség egyúttal közös indogermán nyelvsajátság. Az idg. magánhangzórendszer construálásánál a szanszkrit mellett kiváló tekintettel voltak a

¹⁾ E történeti fejlődést bővebben tárgyalják: Collitz H., *Der germ. ablaut in seinem verhältnis zum indogerm. vocalismus. I. Historischer überblick der neueren forschungen.* Zeitschr. f. deutsche Philologie, XV, 1., és Bechtel F., *Die Hauptprobleme der indogerm. Lautlehre seit Schleicher.* Göttingen, 1892.

²⁾ A következőkben előforduló rövidítések: *idg.* = indogermán; *ó.* = ó-ind (szanszkrit); *örm.* = örmény; *gör.* = görög; *l.* = latin; *germ.* = germán; *g.* = gót; *óizl.* = ó-izlandi, *fn.* = felnémet, *aln.* = alnémet, *agsz.* = angolszász; *szl.* = szláv; *litv.* = litván; *gy.* = gyökér; a * reconstruált alakot jelent.

gót nyelvre is, melynek a germán nyelvek körében körülbelül olyan szerepet tulajdonítottak, a minőt a szanszkritnak az idg. nyelvek összeségére nézve. Így már Bopp — ámbár egy ideig abban a nézetben volt, hogy valaha a szanszkritban is meg voltak az *ě* és *o* hangok és csak később veszték el — Grimm Jakab nézetéhez (*Deutsche Grammatik* I², 594) csatlakozva s a gót hangállapotot tartva szem előtt, az idg. alapnyelvnek az *a i u* hangok ősi háromságát tulajdonította. Ez a nézet azután érvényben maradt évtizedeken át s midőn Schleicher 1861-ben felépítette az ősnyelv hang- és alaktanának rendszerét, ekkép szerkesztette meg ama nyelv vocalismusát (*Compendium*⁴ 11. l.):

Alaphangzó:	Első fokozás:	Második fokozás:
1. a-sor: <i>a</i>	$a + a = aa (\bar{a})$	$a + aa = \bar{a}a (\bar{\bar{a}})$
2. i-sor: <i>i</i>	$a + i = ai$	$a + ai = \bar{a}i$
3. u-sor: <i>u</i>	$a + u = au$	$a + au = \bar{a}u$

Az idg. ősnyelv gyökéralakjaiban csak az *a i u* «alaphangzók» valamelyike állhatott, pl. *vak-* 'beszélni', *bhar-* 'vinni', *da-* 'adni', *dha-* 'tenni'; *i-* 'menni', *vid-* 'látni, tudni', *div-* 'fényleni'; *bhug-* 'hajlítani' stb.; a «fokozások» eredményei az ily származott alakokban tűnnek fel: *vāk-s* 'vox', *bhār-a-s* 'teher', *vaīd-mi* látok, *daiu-a-s* 'fénylő, divus', stb. (13. l.)

E rendszer felállításában az ind grammatika vocalis-rendszere szolgált Schleichernek mintául, hisz határozottan kimondja, hogy «az ázsiai osztály s ezen belül az ó-ind őrzött meg legtöbb régiességet hangokban és a nyelv szerkezetében», sőt mintegy általánosabb törvény alakjában formulázza, hogy «mennél inkább keletnek lakik valamely idg. nép, annál több régiességet tartott fenn nyelve, — mennél inkább nyugatnak, annál kevesebb régít s annál több újat foglal magában.» (*Comp.* 7. l.). Az így construált rendszernek helyességét bizonyítja egy másik körülmény is, a melyre Pott irataiban is találunk célzást: a hangrendszer egyszerűsége és arányossága (v. ö. *Comp.* 11. l.). Hogy ez az egyszerűség és arányosság csakugyan meg van a kész rendszerben, azon persze nem csodálkozhatunk, hisz az egész constructio ép az efféle elvek szemmeltartásával ment végbe.

E rendszer hívei természetesen jól tudták, hogy a feltételezett egyszerű vocalismus az idg. nyelveknek csak kis részében mutatható ki nagyobb eltérések nélkül s hogy ama nyelvek többsége meglehetősen tarka magánhangzórendszert tüntet fel helyette. Az *a i u* egyszerű rövid hangzók háromsága csak az ó-ind és gót nyelvben van meg, a többi rokon nyelvben, a görögben, latinban, keltában és szlávban, a régi *a*-hang *e* és *o* változatokban is tűnik fel. E jelenséggel számot vetve, Schleicher az *a*-nak *e*-vé és *o*-vá való színeződéséről (*färbung*, 55. l.), vagy az eredeti *a*-nak megszűléséről (*spaltung*, 111. l.) beszél. Eredetileg azonban, szerinte,

minden egyes idg. nyelv érintetlenül vette át a régi *a*-hangot s a hol elváltozott, ott az illető nyelv külön életében változott el. Ha több nyelv megegyezik egymással abban, hogy a régi *a*-t *e*-vé változtatja (v. ö. gör. νέφος, l. *nebula*, ószl. *nebo*) vagy *o*-val helyettesíti (gör. ὄπασα, l. *oculus*, ószl. *oko*), az, emez elmélet szerint, pusztán véletlenségen alapszik.

E véletlennek kiküszöbölését, vagy legalább szűkebb körre szorítását Curtius György kísérlette meg egy 1864-ben megjelent dolgozatában (*Über die Spaltung des A-Lautes im Griech. u. Lat. mit Vergleichung der übrigen europ. Glieder des idg. Sprachstammes*). Curtius kimutatja, hogy az *a*-hangnak, melynek eredetiségében ő sem kételkedett, némelykor megőrzésében és máskor elváltozásában az európai nyelvek nagy szabályosságot és egyöntetű eljárást tüntetnek fel. Különösen azembetűnő a megegyezés az *a*-nak *e*-vé való «vékonyulásában» (*verdünnung*: főleg az igék praesens-képzésében: ói. *bhārāmi*, ellenben gör. φέρω, l. *fero*, ír *berim*, g. *baíra*; vagy: gör. ἔνος, l. *senex*, ó-ír *sen*, litv. *sėnas*, stb.), míg ugyanannak *o*-vá való «tompulás»-ában (*verdämpfung*; v. ö. gör. πόσις, l. *potis*, — de g. *-faps*, litv. *patis*) ritkább. E ténynek magyarázatát Curtius Lottnereinek az európai nyelvegyeségre való elméletében leli. Az európai idg. nyelvek valamikor szorosabb egységet tettek s ebben az időben változott el az eredeti *a*-hangzó a szótövek nagy részében *e*-vé, míg az *a*-hangok egy másik részének *o*-vá válása csak később, az európai nyelvegyeség felbomlása után, de még némely nyelv (pl. a görög és latin) együttlétének korában történt. — Kétségtelenül haladás volt, hogy Curtius az *e*-t már nem az egyes nyelvek különéletében kezelteti s hogy az európai nyelvek *e*-hangzójának aránylag magas kort tulajdonít, de kielégítő magyarázat ez sem lehetett. Az *a*-hang megoszolásának okát nem tudta felderíteni, legfeljebb a «megkülömböztető hajlammal» próbálta megokolni az *a*-k egy részének tovább fejlődését, más részének megmaradását. Egy későbbi iratában is (*Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*, 1885. 95. l.) kiemelte, hogy amaz értekezésben nem akarta megtámadni az érvényben levő régebbi elméletet, hanem csak biztosabb chronologiai meghatározást keresett és annak a területnek a meghatározását, a melynek sajátja a «monoton» vocalismus.

A régi elmélet gyökeres megváltozására hatással volt annak a felfogásnak a módosulása is, mely a gót nyelv *i*- és *u*-hangjaira vonatkozott. A 70-es években egyszerre több oldalról is felhangzott az a nézet, hogy a gót magánhangzórendszerénél, mely első tekintetre oly híven visszatükrözte az ősi *a-i-u*-háromságot, alighanem régebbi és eredetibb az ó-felnémet vocalismus s hogy a gót nyelv *i*- és *u*-hangjai jórészt nem ősei, hanem utódai annak az *e*-nek és *o*-nak, mely a német nyelvben *e* és *o* maradt.

Már Schleicher észrevette, hogy a gót *i* és *u* nem mindig szansz-krit *i*-nek és *u*-nak a megfelelője, hanem sokszor *a*-é is. Ilyen esetekben ő ama két vocalist az utóbbinak, az «alaphangzónak» gyöngülésétől magyarázta (ói. *bandh*-: g. *binda*; a *man-gy*-ből: g. *muna*; *Compendium* 148. l.). Ha azután az ilyen gót *i*-vel szemben a többi germán nyelv *e*-t mutat, ezt ama régibb elmélet a hangtörés (*brechung*) törvénye alapján keletkeztette az *i*-ből; ugyane törvényben leli magyarázatát a germ. *u* : *o*-változás. — E felfogástól már most ugyancsak Curtius tért el említett értekezésében. Szerinte az idg. *a*-hang az európai nyelvesség idejében, az esetek nagy részében, egy középhanggá, körülbelül *ä*-vé, lett (tán ez a fok lett megóva a g. *bairan* és *faihu*-féle alakokban az *r* és *h* hatása alatt), és ez vált azután azzá az *i*-vé, mely a g. *bindan*, *qipan* stb. alakokban feltűnik. A Grimm-féle *brechung* elméletét még nem utasítja vissza teljesen, de máris felveti azt a kérdést, nem maradt-e amaz eur. *e*-hang a fn. *e*-ben megóva a következő szótag *a*-jának hatása alatt? Az itt felmerült nézet határozottabb kifejezésre jutott Müllenhoff ama tételében, melyet Scherer közölt (*Zur Geschichte der deutschen Sprache*¹ 1868. 7. l.): a germ. *i* és *u* régibb *e*-n és *o*-n alapszik, a mely hangok az *a*-nak megoszlása és színeződése útján keletkeztek. E tétel egyik fele, az *e* : *i*-féle változásra vonatkozó, azután általánosan elfogadottá vált az idg. és germ. nyelvészet körében, ellenben az *o* és *u* viszonyára nézve ma is — Grimmel egyezőleg és Müllenhoffal ellentétben — az *u*-t tartjuk eredetibb hangnak s az *o*-t ebből származottnak.

Curtius és Müllenhoff után a kutatás ismét egy lépéssel tovább megy: az *a*-vocalisok többféleségét az ősnyelvnek kezdi tulajdonítani s mindinkább közeledik ahhoz a felfogáshoz, mely egyenesen *e*-nek és *o*-nak mondja ama «színezett» *a*-hangzókat. Ez elmélet kifejtésének érdeme főkép Amelung, Brugmann és Collitz nevéhez fűződik.

Amelung, Müllenhoff tanítványa, irataiban (*Die Bildung der Tempusstämme durch Vocalsteigerung im Deutschen* 1871.; *Zeitschr. f. vergl. Sprachf.* XXII, 361., és *Zeitschr. f. deutsches Altertum* XVIII, 161.) még sok tekintetben elődei nyomdokain haladt. Egészben véve ő is elfogadja Schleicher elméletét, mely az ősnyelvnek három alaphangzót tulajdonít háromféle fokozásban. De az árja és európai nyelvek vocalisait már elődeitől eltérő módon származtatja az ősnyelv hangzóiból s mindenek felett tagadja az ősnyelvi *a* megoszlásáról szóló hypothesis. Szerinte az idg. *a*, melynek az árja nyelvágban is *a* felel meg, nem «oszlott meg» az európai nyelvekben, hanem *e*-vé vált, — az eur. *a* ellenben nem idg. rövid *a*-nak folytatása, hanem az «első fokozás» hangzójának, *ā*-nak utóda (ez az árjában *a* és *ā*). Az eur. *a* és *e* tehát nem egy-

eredetűek, miként Schleicher tanította, hanem két különböző idg. hangnak folytatói. A germán azután megővja az eur. *a*-t, a görög-latin azonban csak részben: *e* nyelvekben feltűnik mellette az *o*, a mely az európai *a* (= idg. $\bar{a}$)-nak a színeződése (v. ö. ói. *jajána*: gör. γέρονε). A germán *o*-nak ez utóbbihoz semmi köze, amaz voltakép «epenthetikus vocalis», a mely szótagképző liquidák és nasalisók mellett fejlődött. — Amelung fejtegetéseiben elvi szempontból fontos az egységes hangmegoszlásának tagadása, mikor t. i. az a megoszlás nincs határozott feltételhez kötve; elismerést érdemel az a törekvés, hogy az európai nyelvekben mutatkozó vocalis-külömbiséget ősnyelvi különbségekre vezesse vissza, s végül figyelemre méltó az, hogy a szanszkrit nyelvet nem tekinti már mindenben az eredeti állapot megőrzőjének, hanem döntő szerepet juttat az európai (az ő, illetőleg Scherer terminológiája szerint: nyugati-árja) nyelveknek is. (Collitz id. h. 6. l.; Bechtel id. h. 23. s. k. l.)

1876-ban jelent meg Verner fentebb említett értekezése, mely az accentus fontosságának kiemelésével a vocalismusra vonatkozó vizsgálatokban is új szempontot érvényesített. Ez értekezésnek — melyben Verner maga is felveti azt a kérdést, vajjon az *a*-nak a germán nyelvben észlelhető kettéoszlása nem az idg. korszakba nyúlik-e vissza — eredményeit részben értékesítette már Brugmann idevágó dolgozataiban (*Zur Geschichte der stamm-abstufenden Declination*, Curtius-féle Studien IX, 361; v. ö. Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung XIV, 1.).

Miként Amelung, úgy Brugmann is több-rendbeli *a*-hangot tulajdonít az ősnyelvnek: a_1 -nek jelöli azt a hangot, melynek az árja nyelvterületen *a*, az európai nyelvekben *e* felel meg (v. ö. az ói. *pitáram* és gör. *πατέρα* alakok képzőbeli hangzóját; ói. *bhárati*, *bháratha*: gör. plur. 2. sz. *φάρετα*, gót sing. 3. sz. *baírīþ*), a_2 -nek azt, a mely az árja nyelvterületen kettős mássalhangzó előtt (zárt szótagban) *a*, egyszerű consonans előtt (nyílt szótagban) $\bar{a}$, a görögben, latinban és ó-szlávban *o*, a germán és balti nyelvekben *a* (v. ö. ói. *dātáram*: gör. *δάτορα*; ói. *bhāramasi*, *bhāranti*: gör. *φάρουεσ*, *φάροντι*, g. *baíram*, *baírand*). Az a_1 és a_2 közti különbség okát Brugmann a hangsúlyviszonyokban sejtí, oly módon, hogy hangsúlytalan szótagokban a_1 , hangsúlyosokban a_2 keletkezhetett: a_1 a gyöngébb, a_2 az erősebb hang. (Verner evvel ellentétben ép a hangsúlyossággal hozta volt kapcsolatba az európai nyelvek *e*-hangzóját, Kuhn-féle Zeitschr. XXIII, 131.). Az ősnyelvben a két vocalis mind a mennyiségben, mind a hang magasságában különbözött egymástól, az európai nyelvegység korában pedig az elsőt *e*-hez, a másodikat *o*-hoz közeledve ejtették. Brugmann ezek mellett az ősnyelvnek egy harmadik *a* hangjáról is szól, a mely nem lehetett sem a_1 , sem a_2 ; *e* hangot, melyet akkor a_3 -nak jelölt (ma

a-vel szokás jelölni), az oly esetek egybevetéséből nyeri, midőn gör.-lat. *a*-nak ói. *i* felel meg (gör. *στατός*, l. *status*: ói. *sthitás*; gör. *πατήρ*, l. *pater*: ói. *pitár*-). Amelung második *a*-jával szemben tehát Brugmann-nál az *a*₂ és *a*₃ hangok állanak.

Brugmann e fejtegetései az idg. vocalismus megállapítására nézve kétségkívül nagy fontosságúak voltak: a régi elmélet alapjait még jobban megingatták s a kutatást több pontban előre vitték. Az *e* és *o* kétségbevonhatatlan bizonyítékait azonban még sem foglalják magukban e cikkek. Brugmann tételei közül ép olyanok, a melyek látszólag új bizonyítékok szolgáltatottak az idg. magánhangzórendszer tarka volta mellett, heves támadásban részeseültek. Főleg azt az állítást támadták meg, hogy az európai *o*-nak az árja nyelvterületen zárt szótagokban *a*, nyílt szótagokban azonban *ā* felel meg. Ezzel szemben Collitz (Bezenberger-féle Beiträge zur Kunde der idg. Sprachen II, 291) és Schmidt (Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung XXV, 1) azt vitatták, hogy az eur. *o*-nak az árja területen mindenkor rövid *a* felel meg. Brugmann szabályának egyrészt ellenmond az a körülmény, hogy az árja nyelvekben igen sokszor nyílt szótagban is rövid az *a* (ói. *rátha*- «szekér», zend *ratha*: l. *rota*, ófn. *rad*, stb.); másrészt B. oly alakokat is egyenletbe állított, a melyekben a hosszú vocalis előfordul az európai nyel. területen is; Brugmann pl. az ói. *jánu* megfelelőjének a gör. *ῥόνη*-t mondja, ellenben Schmidt a hosszú hangzós *ῥωνία* alakot; az ói. *pádam* alakkal Brugmann a gör. *πόδα* alakot állította szembe, de az európai nyelvek itt is ismernek hosszú vocalist: gör. *πῶδ*- (dór *πῶς*), germ. *fōt*-, stb. Ez ellenvetések óta Brugmann maga is szűkebbre vonta szabályának érvényét, az ellene idézett alakok czáfólo erejét pedig más magyarázatokkal igyekezett gyöngíteni. Ama támadások, melyeket csak a legújabbban Bechtel intézett Brugmann tétele ellen és — nem a leghigadtabb hangon — maga Brugmann ellen is (Hauptprobleme 46. l.), annyiban nem egészen jogosultak, minthogy Brugmann Grundriss jában (I, 70) maga is megmondja, hogy régi szabályát nem tartja matematikai bizonyosságúnak, sőt még a Grundriss megjelenése előtt tartott egyetemi előadásaiban, melyeket szerencsés voltam hallgathatni (Freiburgban 1885), elismerte, hogy bizonyításának nincs epen kény-zerítő ereje («dass meine beweissführung keine gerade zwingende ist») és hogy nem tulajdonít különös fontosságot e pontnak.

A nyelvtudományi kutatás mégis talált döntő bizonyítékok annak kimutatására, hogy az árja *a*-ban legalább is két őseredetű hangnak kellett összefolynia. Ez a bizonyíték az ú. n. palatalis-törvényben (*palatalgesetz*) rejlik. Hogy voltaképp kit illet felfedezésének érdeme, arról még csak nem rég sokat vitatkoztak, úgy látszik egyszerre többen is jutottak rá egymástól függetlenül.

Az északon Verner, Thomsen és Tegnér neveihez fűződik (v. ö. Bechtel id. h. 62. l.); Németországban talán Schmidt fejezte ki először előadásában; a tudományos irodalomban először Collitz tárgyalta behatóbban (Bezzenberger-féle Beiträge II, 305.). E törvény azt mondja, hogy az árja nyelvterületen a gutturalis *k*, *g* és *gh* hangok helyett a palatalis *c*, *j* és *jh* hangok tűnnek fel oly esetekben, midőn az európai nyelvek megfelelő szóalakjaiban ama consonansokra *e* vocalis következik, pl. ói. *ca*, ó-perzsa *cā*: gör. *τῆ*, l. *que*; ói. *pāñca*, zend *panca*: gör. *πέντε*, l. *quinque*; ói. *carú*— óizl. *hverr*, kymr. *peir*. A *k* és *g*-féle hangok ellenben megmaradnak, a hol az európai nyelvekben *a* vagy *o* áll a mássalhangzó után, pl. ói. *kás*: gör. *κα*, l. *quo-d*, *g*. *hwas*. Hogy az eredeti gutturális hang palatalissá lesz, annak okozója csak egy szomszédos palatalis hang lehet, mely, ha nincs is már meg a fennmaradt alakokban, régebben okvetetlenül ott volt. Tehát úgy az európai nyelvek tanúsága, mint általános phonetikai okok azt bizonyítják, hogy az *a* helyén, a melyet az ó-ind nyelv ez esetekben feltüntet, régebben palatalis vocalis állott, — e vocalist az európai nyelvek egyező tanúsága szerint bátran mondhatjuk egyenesen *e*-nek. Vagy általánosabban kifejezve a tételt: a palatalizálódás ténye egyszerű módon megmagyarázódik, mihelyt az idg. ősnyelv vocalis-rendszerét nem az ó-ind vocalismus mintájára, hanem az európai nyelvekére — a melyek közül valószínűleg a görög őrizte meg leghívebben az eredeti magánhangzó-rendszert — szerkesztjük meg. (Collitz id. h. 304. l.).

Ki lévén mutatva, hogy e részben az ind nyelv kevésbbé híven óvta meg az eredeti hangállapotot, mint az európai nyelvek, a melyek megtartották amaz *e*-t: az ind nyelvnek az ősi hangrendszer megállapításánál való eddigi döntő szerepe nagy mértékben gyengült, míg az európai rokon nyelveké annyival inkább erősödött. Ezóta jóval nagyobb súlya van annak a körülménynek is, hogy az idg. törzs nyolcz ága közül hét tünteti fel az *a*: *e*-külömbiséget (v. ö. Brugmann, Morphologische Untersuchungen. III. 92). E szembeszökő megegyezést nem lehet többé egy «európai nyelvesség» feltételezésével magyaráznunk: az *e* sajátja volt már az ősnyelvnek is s így nem a hét európai nyelv változtatta el az ősnyelvi hangot, hanem az ind nyelv volt az, mely az átörökölt *e*-t (és *o*-t) *a*-vá változtatta. Ha e felfogással szemben a régi elmélet hívei közül Curtius már említett iratában (Zur Kritik der neuesten Sprachforschung, 97. l.) azt a kérdést vetette fel, hogy hogyan magyarázható az új elmélet álláspontjáról az ind és iráni nyelvek egyhangúbb vocalismusa, mért változott el bennök az *e* és *o* egyféle *a*-vá, — Brugmann-nak könnyű volt válaszában (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft 1885, 102. l.) rámutatni, hogy a nyelvek történetében igen gyakran előfordul eredetileg

különböző hangoknak egybe olvadása, pl. az új-görögben az ϵ ι $\omicron$ η hangoknak i -hanggá való összefolyása, az idg. ei és i -nek a latinban és germánban i -vé, az idg. media- és media aspirata-hangoknak az iráni, balti-szláv és kelta nyelvekben b , d , g -be olvadása stb. A mi pedig azt az ellenvetést illeti, hogy sok oly esetben is palatalis mássalhangzó tűnik fel az árja nyelvekben, midőn nem lehet kimutatni, hogy régente palatalis vocalis következett rá, — az ily esetek elég meggyőzően analógikus képzésekül magyarázhatók meg. Ha pl. a gör. $\epsilon\pi\omicron\varsigma$ -szal szemben az ói.-ben *vácas*-t találunk, ez onnan van, hogy a gen. $\epsilon\pi\omicron\varsigma$ = *vácasas*-féle alakok törvényszerű pal. c -je általánossá vált az illető szó ragozásának egész rendszerében s kiszorította a *vácas*-féle alakok eredeti, törvényes k -ját is (id. h. 106. l.).

Míg e szerint az e -hangnak ősi indogermán voltához alig férhet szó, addig az o -hang épséggel nincs oly kétségbevonhatatlannúl bebizonyítva. Ezt Brugmann is elismeri említett iratában (111. l.). S ha nem fogadjuk el az ő előbb említett bizonyítékát (hogy eur. o = nyílt szótagban levő árja $\bar{a}$), úgy főbizonyítéknak a z indogermán nyelvek többségének megegyezését kell tekintenünk, azt a körülményt, hogy az árja és germán nyelveken kívül az összes rokonnyelvek minőségbeli különbségeket tüntetnek fel annak a két hangnak a megfeleléseiben, a melyeket — főleg a görög nyelv tanúsága alapján — az ősnyelvre nézve a -nak és o -nak statuálunk. Ezt bizonyítja a görög és germán ablaut-sorok összehasonlítása is. Az e -tőhangzós praesensnek megfelelő perf. sing. a görögben o , a gótban a hangzót foglal magában (gör. $\kappa\lambda\epsilon\pi\omega$: $\kappa\epsilon\lambda\omicron\phi\alpha$, g. *hlifa* : *hlaf*), míg az a -s praesenshez tartozó perf. sing. tőszótagjában a görögben $\bar{a}$ (η), a gótban $\bar{o}$ vocalis áll (gör. $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$: $\tau\acute{\epsilon}\theta\acute{\alpha}\lambda\epsilon$, g. *hafjan* : *hōf*). A megfelelés tehát ez :

gör. ϵ : o , α : $\bar{a}$

germ. e : a , a : $\bar{o}$

E gör. o s α hangok nem lehetnek egy régi egységes a -nak folytatói, mert mért változott volna el ép az az a o -vá, mely az e -sorban állt, s mért maradt volna meg az az a , mely a másik sorban állott? Az a körülmény, hogy a görögnek emez o és α hangjai oly következetesen el vannak választva az illető hangzó-sorok szerint, arra mutat, hogy e különbségnek eredete abban az időben keresendő, a melyben maguk az ú. n. ablaut-sorok alakultak : az idg. ősidőben. Míg tehát a germán (és balti) nyelvekben a régi a és o az egyféle a -ba (a szlávban pedig o -ba) olvadt, addig a görög itt is híven megőrizte az ősrégi hangállapotot (Bechtel id. h. 67. l.).

Az imént ismertetett bizonyítékok : a palatalis-törvény és a rokon nyelvek túlnyomó részének megegyezése, a rövid e és o vocalisok mellett a megfelelő hosszú hangzókat, az $\bar{e}$ -t és $\bar{o}$ -t is idg. ősnyelvi hangoknak bizonyították. A görög $\bar{a}$ (η), η és ω -ja, a lat.

nyelv $\bar{a}$ $\bar{e}$ és $\bar{o}$ -ja nagyjában szintén megbízható utódai az idg. $\bar{a}$ $\bar{e}$ és $\bar{o}$ hangoknak. Azonkívül a balti nyelvek is szolgáltatottak megyőző bizonyítékokat: a gör. és latin $\bar{a}$ -nak pl. a litvánban o (= $\bar{o}$) felel meg (gör. $\mu\acute{\alpha}\tau\eta\rho$, l. *māter*: litv. *motė*), a gör.-lat. $\bar{o}$ -nak ellenben litv. $\acute{u}$ (gör. $\delta\acute{\omega}\rho\omicron\nu$, l. *dōnum*: litv. *dūti*). És ez elméletet minden részében megerősítik még a később tárgyalandó hangzó-sorok (*ablaut*) tanúságai is.

A nyelvtudomány mai állása szerint már most az indogermán ősnyelvnek a következő egyszerű vocalisokat tulajdoníthatjuk:

a , $\bar{a}$, e , $\bar{e}$, i , $\bar{i}$, o , $\bar{o}$, u , $\bar{u}$, ϑ .

A következő táblázat ez ősnyelvi hangoknak az egyes idg. nyelvágakban való megfeleléseit tünteti fel (l. Brugmann, Grundriss I, 33.; a germánra nézve Kluge, Vorgeschichte der altgerm. Dialecte, Paul-féle Grundriss der germ. Philol. I, 349.):

Idg.	árja	örm.	gör.	lat.	ó-ír	germ.	balti-szláv	
							litv.	szláv
a	a	a	a	a	a	a	a	o
$\bar{a}$	$\bar{a}$	a	$\bar{a}$	$\bar{a}$	$\bar{a}$	$\bar{o}$	$\bar{o}$	a
e	a	e, i	ε	e	e	e, i	e	e
$\bar{e}$	$\bar{a}$	i	η	$\bar{e}$	$\bar{i}$	$\bar{e}$	$\acute{e}$	$\acute{e}$
i	i	i	ι	i, e	i, e	i, e	i	$\bar{i}$
$\bar{i}$	$\bar{i}$	i (?)	$\bar{i}$	$\bar{i}$	$\bar{i}$	$\bar{i}$	y	i
o	a ($\bar{a}$?)	o (u)	o	o	o	a	a	o
$\bar{o}$	$\bar{a}$	u	ω	$\bar{o}$	$\bar{a}$	$\bar{o}$	$\acute{u}$	a
u	u	u	υ	u	u, o	u, o	u	$\bar{u}$
$\bar{u}$	$\bar{u}$	u (?)	$\bar{u}$	$\bar{u}$	$\bar{u}$	$\bar{u}$	$\bar{u}$	y
ϑ	i	a	a	a	a	a	a	o

Az egyes megfelelések megvilágosítására és megbizonyítására álljanak itt a következő példák:

a: idg. *agō 'hajtók, vezeték', ói. *ájāmi*, örm. *acem*, gör. $\acute{\alpha}\gamma\omega$, l. *agō*, óír *agim*, óizl. *aka* (inf.). — Idg. *agros 'mező, szántóföld', ói. *ájras*, gör. $\acute{\alpha}\gamma\rho\acute{\varsigma}$, l. *ager*, g. *akrs*. (l. bővebben Brugmann, Grundriss I, 87).

$\bar{a}$: idg. *māter-, 'anya', ói. *mātār*-, örm. *mair*, gör. $\delta\acute{\omicron}\rho$ $\mu\acute{\alpha}\tau\eta\rho$, l. *māter*, óír *māthir*, ófn. *muoter*, óizl. *móder*, litv. *motė*, ószl. *mati* (Brugmann I, 96.).

e: idg. *esti, van', ói. *ásti*, gör. ἔσσι, l. *est*, óir *is*, g. *ist*, litv. *esti*, ószl. *jesti*. — Idg. **bhero-* (præsenstő) ,vinni', ói. *bhárāmi*, örm. *berem*, gör. φέρω, l. *ferō*, óir *berim*, g. *baíra*, ószl. *bera*. — Idg. *ge, és', ói. *ca*, gör. τὲ, l. *que*. (Brugmann I, 48.).

ē: idg. *plē-* gy. ,megtölteni', ói. *prātā-* (partic.), gör. πλήρης, ἔπλησα (aor.), l. *plēnus*, *implētus*, óizl. *fleire*. — Idg. *ēd-* (az *ed-*, *enni'* gy. perf.-tőve), ói. *ādivān* (part.), gör. ἐδηδώς, l. *ēdimus*, g. *ētum*, litv. *ēdes*. (Brugmann I, 62.)

i: idg. **dīu-*, ,menny', sing. loc. ói. *divi*, gör. Δι. — idg. **i-* (3. szem. névm.-tő), ói. *idām*, l. *is*, *id*, g. *is*, *ita*. — idg. *-isto-* (superl.-képző), pl. ói. *svādīṣṭhas*, gör. ἡδιστος, g. *sutista*. (Brugmann I, 33.).

i: idg. *gīuos, ,eleven', ói. *jīvās*, l. *vīvos*, litv. *gývas*, ószl. *živū*. — idg. *-īno-* (névszóképző), pl. gör. κορακίνος, l. *haedīnus*, *suīnus*, g. *gāiteins*, *swein*, ószl. *svinū*. (Brugmann I, 38.)

o: idg. *dedórke (a *derk-* ,látni' gy. perf. sing. 3. szem.), ói. *dadárca*, gör. δέδορα; a *merá-*gy.-ből ói. *mamánda*, l. *memordit*, *momordit*; a *bhendh-* gy.-ből ói. *babándha*, g. *band*. — Idg. *potis ,úr', *potnī ,úrnő', ói. *pátnī*, gör. πόσις, πότις, l. *potis*, g. *brūp-faps*, litv. *pàts*. — Idg. *tód ,ez, az' (neutr. nom. acc.), ói. *tád*, gör. τό, l. *istud*, g. *ḡata*, ószl. *to*. (Brugmann I, 67.)

o: idg. *dō-* gy. ,adni', ói. *dāsyāmi* (fut.), gör. δάσω, δῶρον, l. *dōnum*, litv. *dūti* (inf.), ószl. *dati*. (Brugmann I, 83.)

u: idg. *jugóm ,iga', ói. *yugám*, gör. ζυγόν, l. *jugum*, g. *juk*, ószl. *igo*. — Idg. *nu ,most', ói. *nū*, gör. νῦ, l. *nu-dīus*, óir *nu*, ófn. *nu*, litv. *nūgi* (Brugmann I, 41.)

ū: idg. *dhūmós ,hevülés, füst', ói. *dhūmās*, gör. θυμός, l. *fūmus*, litv. *dūmai* (plur.), ószl. *dymū*. (Brugmann I, 46.)

o (l. fent 79. l.; phonetikus értéke nem határozható meg pontosan, körülbelül a *e* és *e* közt álló nyílt hang): idg. **pātēr-* ,atya', ói. *pitár-*, gör. πατήρ, l. *pater*, óir *athir*, g. *fadar*. — Idg. *stā-* (a *stā* állni', gy. gyenge alakja), ói. *sthitās*, gör. στατός, στάσις, l. *status*, *statiō*, g. *staps*, litv. *statau*, ószl. *stojā*. (Brugmann I, 101.)

Míg tehát Schleicher idg. vocalis-rendszerében csak három egyszerű rövid vocalist (*a i u*) ismer és csak egy hosszú vocalist enged meg, az *ā-t* (a mely szerinte az «első fokozás» *aa*-jából és a «második fokozás» *āa*-jából vonatott össze): addig a mai nyelvtudomány a rövid és hosszú vocalisok egész tarka rendszerét tulajdonítja az idg. ősnyelvnek.

Schleicher magánhangzó rendszerében az egyszerű hangzókon kívül diphthongikus kapcsolatok is vannak: az «első fokozás» hangjai sorában *ai* és *au*, a «második fokozás» rovatában *āi* és *āu*. Az újabb elmélet az ősnyelv diphthongusainak második eleméül szintén csak az *i* és *u* hangokat ismeri el (Möller consonantikus *a* és *e* hangjait [Paul-Braune-féle *Beiträge*

VII, 492] mint be nem bizonyítottakat bátran mellőzhetjük), s ily functióban az újabb phonetika felfogásával (v. ö. Sievers, Phonetik 28. 122. l.) egyezőleg consonantikus *i*-nek és consonantikus *u*-nak nevezi őket (jelölésük: *i* és *u*). E felfogást megerősíti az a nyelvészeti tény is, hogy egyazon gyökérből való különböző alakokban az *i* és *u* vocalisok majd sonantikus (szótagképző), majd consonantikus functióban tűnnek fel (v. ö. az idg. *ei*- és *i*-, *bheu*- és *bhu* gyökér-alakokat). — A mi pedig az idg. ősnyelv diphthongikus kapcsolatainak első elemét illeti: mi helyt az ősnyelvnek az egy *a* helyett az *a*, *e* és *o* hangokat tulajdonítjuk, e felfogásnak érvényesülnie kell a diphthongusokat illetőleg is. Azaz, e felfogás szerint, az ősnyelvnek a diphthongusok egész sora volt sajátja; voltak oly vocalis-kapcsolatok, a melyeknek első eleme rövid magánhangzó volt: *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *oi* és *ou*, s ezek mellett előfordultak — bár kétségkívül ritkábban — olyanok is, a melyeknek első része hosszú vocalis volt: *āi*, *āu*, *ēi*, *ēu*, *ōi* és *ōu*. E diphthongusoknak az egyes nyelvek különéletében való továbbfejlődése azután nagyjában az egyszerű vocalisok fejlődése törvényeinek felelt meg. A bővebb fejtegetést hadd pótolja itt is egy néhány példa:

Idg. *aīdh*-gy. 'égni', ói. *ēdhas*, gör. *αἴθω*, l. *aedēs* (eredetileg 'tűzhely'), *aestus*, óír *aed*, ófn. *eit*, agsz. *ád*. — Idg. *aua*-gy., ói. *ōjas*-, l. *augeō*, *augustus*, *augmen*, g. *áuka*, litv. *áugu*. (Brugmann I, 88.)

Idg. *ēi-ti, 'megy', ói. *ēti*, gör. *εἶσι*, l. *it*, litv. *eiti*, *eit*. — Idg. *bhēudhō 'éber vagyok, figyelek', ói. *bōdhāmi*, gör. *πρόδομαι*, g. *ana-biuda*. (Brugmann I, 49. 50). — Idg. *diēu-s (sing. nom.) 'menny', ói. *dyāúš*, gör. *Ζηρός Ζεός. (Brugmann I, 63.)

Idg. *toi 'ezek' (a *to*-névmástó masc. plur. nom.-a), ói. *tē*, gör. *τοί*, l. *istī*, g. *pái*, litv. *tē*, ószl. *ti*. — Idg. -*oi*-optat.-képző, pl. *bhérois (opt. sing. 2. sz.), ói. *bhārēš*, gör. *φέρους*, g. *bairáis*, ószl. *beri*. — Idg. -*ous*, az *eu*- (*u*-) tövek sing. gen. végzete, pl. ói. *sünōš*, ószk. *castrovs* (*castru*- 'fundus'), g. *sunāus*, litv. *sūnaūs*, ószl. *synu*. (Brugmann I, 68. 69.)

A consonantikus *i* és *u* hangok azonban nemcsak sonansok után állhattak mint diphthongikus kapcsolatok második eleme, hanem sonansok előtt is. Ilyenkor már közel járnak a *j* és *v* spirans hangok értékéhez, elannyira, hogy sok esetben nem is sikerül teljes határozottsággal a consonantikus vocalis vagy a spirans javára dönteni. A szőkezdő hang mivoltára nézve a görög nyelv szolgáltatja a legbiztosabb kriteriumot: az idg. *i*-nek a spiritus asper felel meg (v. ö. ói. *yās*: gör. *ῥς*), az idg. *j*-nek ellenben *ς*-a megfelelője (ói. *yugám*: *ζυγόν*). — A sonansok előtt álló *i* és *u* példái:

Idg. *iū-névmástó, 'ti', ói. *yūyám* (nom.), gör. *ὄυσς*, g. *jus*,

litv. *jús*. — Idg. **medhio-*, 'medius', ói. *mádhyas*, gör. μέσος, μέσος, g. *midjis*. (Brugmann I, 111. 112. l.)

Idg. *veid-* gy. 'látni, tudni', ói. *vēda*, gör. *φοιδε*, l. *videō*, g. *váit*, litv. *vėidas*, ószl. *vidēti*. — Idg. **svėsō(r)*, 'nőtestvér', ói. *svāsā*, l. *soror*, g. *swistar*, porosz *swestro*, litv. *sesū*, ószl. *sestra*. (Brugmann I, 138. 139.)

(Folyt. köv.)

PETZ GEDEON.

Adalékok a szamojéd-ugor nyelvhasználáshoz.

A Budenz-Reguly-féle jurák-szamojéd szójegyzék megjelenése alkalmából (NyK. XXII, 321.) közlöm itt az első tekintetre föltetző egyezéseket az ugor, főkép a vogul és osztják nyelvekkel: *)

1. *ñ a e v a*, *aeva* fej: éjsz. vog. *awa*, szigvai *aupa*, középlozvai *äw*, pelimi *owēt* medvefej. [Finn *aivo* halánték, agy, agyvelő. — S. Zs.]

ñ a j a, *ñaija*, *aja* körpér: osztB. *ñoja*, *ñoji* fleisch; körpér, osztIrt. *ñogu*, *ñogij*, éjsz. vog. *ñqwél*, déli vog. *ñoul*, zürj. *jaj* id.

ñ a n č i- pissen, *āšie* húgy, *āsa* hugyozni; éjsz. vog. *χuńś* húgy, *χuńś*- hugyozni; oszt. *χos*, *χōs*- id.stb. — L. MUGSz. *húgy* cz.

ñ ā b t a, *apte*, *aptie* geruch: osztIrt. *ēbet* geruch, osztB. *ēbil*, vog. *ät*, *at* stb. — L. MUGSz. *édes* cz. — V. ö. *uöpte* haj = osztj. *ūbēt* (l. 15. sz.).

5. *ñ a m e a*-, *āmea* szopni: lapp *ñamme*- id. stb. — L. MUGSz. *em*- cz.

ñ a m d i-, *āmdi*- űlni: éjsz. vog. *ūnt*- leűlni, *ānl*- űlni, osztB. *omis*- id. stb. — L. MUGSz. *űl*- cz.

ñ a r k a, *arka* nagy, öreg: éjsz. vog. *arγ*-, *ari*' sok, fölős, magy. *örök* stb. — L. MUGSz. *örök* cz.

ñ ē s o, *ēso* íz, csukló: osztB. *još* hand, arm, finn *jāsene* glied stb. — L. MUGSz. *iz* (membrum) cz.

j i u t e, *iute*- enyvezni: éjsz. vog. *elēm*, alsólozvai *jilēm*, tav-dai *ilēm*, éjsz. oszt. *aijim*, tatár *jilēm*, magy. *enyű*, *enyv*.

10. *ñ i n a b*, *inub* ip, após: finn *anoppi* socrus stb. — L. MUGSz. *napa* cz.

*) Ezek közt természetesen sok olyan lesz, melyet a szamojéd és osztják-vogul nyelvek egymástól vettek át. Ezeket az ősrakonság maradványaitól megkülönböztetni a további kutatás föladata.
S. Zs.